

Předehra konzervatismu v Rakousku

Prelude to Conservatism in Austria

Zdeňka Stoklásková / stoklas@phil.muni.cz

Historický ústav, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, Brno, CZ

Abstract

This study examines the question of the beginnings of modern conservative thought and politics in the Austrian monarchy at the turn of the 18th and 19th centuries. The author calls this period a "prelude" to conservatism and explains this as a largely natural response to the dynamic reforms during the reign of Joseph II, which virtually replaced revolution in the Austrian setting. She focuses first on the actual term "conservatism" and then considers the role of the monarch, the church and Romantic nationalism.

Keywords

revolution, response, conservatism, Josephinism, traditionalism, Catholic church, Romantic nationalism, Joseph II, Leopold II, Francis II (I)

Studie vznikla jako součást řešení projektu Grantové agentury ČR, reg. č. 14-36521G „Centrum pro transdisciplinární výzkum kulturních fenoménů ve středoevropských dějinách: obraz, komunikace, jednání“.

„O laßt mich doch bey meiner Bibel,
laßt mich in meiner Dunkelheit!
Denn ohne Hoffnung wird mir Übel
Bei dieser aufgeklärten Zeit:
und ohne Hoffnung bin ich hier
Ein elend aufgeklärtes Tier.“ Anonymus, 1794.¹

Pojem konzervatismus

Termín konzervatismus je neologismus, jenž se objevuje v souvislosti se zrodem politického měšťanského parlamentarismu k označení obecných intelektuálních, sociálních a morálních způsobů chování a myšlenkových postojů. Chronologicky bývá vznik pojmu konzervatismus datován zpravidla kolem roku 1820. Tomuto faktu odpovídá skutečnost, že jedna z největších encyklopedií té doby – *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste* heslo konzervatismus vůbec neuvádí.² Termín konzervatismus se pochopitelně nevyskytuje ani v Zedlerově *Universálním slovníku*.³ Jinou otázkou samozřejmě je, zda uvědomělé lidské jednání naplňující později definované principy konzervatismu, není staršího data. V Rakousku v době před francouzskou revolucí se takové stereotypy jednání dají pozorovat jako reakce na osvícenství, na praktické reformy, na ideové změny. Příkladem může být rozpuštění zednářských lóží v Rakousku roku 1743, paralely bychom našli např. v zákazu iluminátů v Bavorsku roku 1785 nebo v Náboženském ediktu v Prusku roku 1788.⁴

Významnou otázkou je v této souvislosti odlišení, pokud je to vůbec možné (zejména v rané fázi), pojmů konzervatismus a tradicionalismus. Karl Mannheim definoval konzervatismus jako „specifický historický a moderní fenomén“, tradicionalismus jako „všeobecné lidské duševní rozpoložení, které nachází výraz v lpění na starobylosti a váhavém přijímání nového: tedy formálně psychickou vlastnost, která podmiňuje očekávané reakce lidí v daných situacích“. Konzervativní jednání naproti tomu není pouhou formální reakcí, nýbrž znamená jednání ve smyslu objektivně existujících struktur a souvislostí, které jsou histo-

1 *Des Knaben Wunderhorn*. Eds. A. von Arnim; C. Brentano. Berlin – Leipzig – Wien – Stuttgart s. d., s. 338.

2 168 svazků, Leipzig 1818–1889, příslušný 19. díl vyšel roku 1829.

3 *Grosses vollständiges Universalexikon aller Wissenschaften und Künste*. 64 svazků, Halle und Leipzig 1731–1754. Tento nejrozsáhlejší encyklopedický projekt 18. století lze považovat za jakousi „konzervu“ vědění a chápání pojmů své doby. Bývá často citován jako Zedlerův Lexikon podle nakladatele a knihkupce Johanna Heinricha Zedlera.

4 Náboženský edikt, vydaný pruským králem Friedrichem Wilhelmem II. 9. července 1788 z podnětu Johana Christoha Wöllnera. Hodnocení tohoto bojovně laděného dokumentu není ani v širších souvislostech jednoduché, avšak souhrnně lze pro naše potřeby říci, že jde o anti-racionální reakci na osvícenské změny. Zároveň však došlo tímto ediktem k rozšíření náboženské rovnosti a tolerance, což může být ve svém důsledku definováno jako nevyloučení (či dokonce zahrnutí) jiných náboženských skupin, např. Židů a Českých bratří. *Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung*. Ed. R. A. Müller. Sv. 6. Stuttgart 1995, s. 189–194.

ricky doložitelné a pouze prostřednictvím kterých může být chápáno určité subjektivní jednání.⁵

Použití Mannheimovy definice, byť promyšlené a strukturované, v praxi na určité historické děje, je přinejmenším obtížné. Označení konzervativní nevychází obvykle z vlastního vnitřního přesvědčení, nýbrž je výsledkem „nálepky“ zvenčí, tedy zařazení lidského jednání do již ukotvených myšlenkových stereotypů a struktur. Otázka kauzální souvislosti mezi konzervatismem a tradicionalismem je též problematická, tradicionalismus je obvykle předpokladem a důležitým faktorem konzervatismu, ale nikoliv jediným a nutným. Z opačného pohledu, tedy z pohledu tradicionalismu, jsou často tradiční způsoby myšlení a jednání často označovány jako konzervativní. Mezi tradicionalismem a konzervatismem tedy existují vzájemně se prolínající „vlákna struktur“, která jsou historicky obtížně rozlišitelná.

Rudolf Vierhaus rozlišuje v evropské minulosti tradicionalistické, restaurační a konzervativní myšlenkové struktury.⁶ Jako tradiční ideové struktury chápe snahu o zachování sociálního a institucionálního pořádku proti hrozícímu nebezpečí zničení zvnějšku a zániku zevnitř, respektive jako požadavek nastolení zničeného či narušeného pořádku modernizačních institucí v jejich původním či ideálním smyslu. Literárním či institucionálním výrazem těchto snah jsou nářky nad úpadkem, lidstvem zaviněná neútešnost poměrů a obava či varování před novotami.

Odvolávání se na původní struktury je staršího data než požadavek plánovitých změn. Zachování starobyklých norem, popř. jejich oživení bylo nazíráno jako morální a politický úkol. Tuto tendenci nejlépe dokládají dobové příručky, kdy jsou pojmy „reformatio“, „renovatio“ a „revolutio“ až do poloviny 18. století významově blízké a znamenají návrat k původnímu pořádku nebo jeho zlepšení či oživení. V tomto smyslu označuje Georg Friedrich Wilhelm Hegel náboženskou reformaci jako revoluci; ze středověkého hlediska jako „renovatio ecclesiae“: tedy návrat k tradičním křesťanským normám. Již citovaný Zedlerův univerzální lexikon, který odpovídá úrovni vědění a chápání pojmů své doby, pod pojmem revoluce uvádí mimo jiné návrat ke starému stavu či pouhé změny v armádě či policejním aparátu, tedy nepřipouští radikálnější zásahy, jako změnu státního zřízení.⁷ Rudolf Vierhaus označuje pojem konzervatismus v německy mluvícím prostoru před rokem 1840 jako „významově prázdný“. Vychází ze skutečnosti, že termín konzervatismus (i ve variantě konzervativismus) se v té době skutečně začíná objevovat jako označení jistého politického směru, pozic, ideologie nebo dokonce strany, avšak ve skutečnosti se v širším měřítku neuplatňuje, a především nejméně u konzervativních proudů samotných.⁸

Bez ohledu na chronologické ukotvení termínu konzervatismus lze mluvit o „hodnotovém konzervatismu“, tedy vědomém uplatňování žebříčku hodnot, které byly později

5 Mannheim, Karl: *Das konservative Denken*. Soziologische Beiträge zum Werden des politisch-historischen Denkens in Deutschland (1927). Citováno z přetisku: Týž: *Wissenssoziologie*. Auswahl aus dem Werk. Eingeleitet und herausgegeben von Kurt H. Wolff. Berlin 1964, s. 412–413.

6 Koselleck, Reinhard a kol.: *Geschichtliche Grundbegriffe*. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Sv. 3, Bielefeld 1982, s. 531–565, zde s. 533.

7 *Grosses vollständiges Universallexikon aller Wissenschaften und Künste*. Sv. 31, Leipzig und Halle 1742, s. 954.

8 Koselleck, R. a kol.: *Geschichtliche Grundbegriffe*. Sv. 3, s. 531–565, zde s. 541.

definovány jako základní pro konzervativní myšlenkové proudy: ochrana majetku a nabytých práv, víra (nikoliv církev), láska k bližnímu, patriotismus, soustava zákonů a vzdělání. V pomyslné struktuře zachování „hodnotového konzervatismu“ sehrála zásadní roli církev, proto je reálné naplnění pomyslných konzervativních hodnot odlišné v zemích s převažující římsko-katolickou církví a v zemích s evangelickou většinou.⁹

Klaus Epstein nabízí promyšlenou definici konzervatismu, která vychází především z historických souvislostí, na rozdíl od jiných definic, jež jsou příliš obecné či psychologicky zaměřené, a proto pro historické bádání méně použitelné. Jeho ostrá kritika „kanonizace“ Edmunda Burka stejně jako odmítání uplatňování principů Burkeovského konzervatismu na současné dění v Americe je pozoruhodná i po čtyřiceti letech od svého vzniku.¹⁰

Klaus Epstein rozlišuje tři typy konzervativců: konzervativci, jež brání současné poměry, reformně konzervativní a reakcionáři. Konzervativci statu quo jsou spokojeni s dosavadním stavem poměrů, zatímco reformní konzervativci jsou znepokojeni a reakcionáři roztrpčeni. Status-quo konzervativci si užívají svého vyššího společenského statusu a tendují ke glorifikaci stávajících společenských norem, zdůrazňují právo a pořádek, autority a etablované instituce. Jejich zásadní problém je udržení statu quo, což je při stále se vyvíjejícím stavu věcí velmi obtížné, proto se někteří mění v reakční konzervativce. Linie mezi těmito dvěma typy konzervatismu je v praxi tak tenká, že se dá obtížně odlišit. Jejich problematický postoj je vede ke kuriózním situacím, že ospravedlňují procesy, jež sami včera atakovali.

Reformní konzervativci naproti tomu uznávají nevyhnutelnost změn, proto se jich účastní, aby nedali příliš prostoru pro účast na těchto změnách jiným, mnohem radikálnějším vlivům. Jejich postoj je vnímán jako ambivalentní a velmi obtížný: radikálnějšími jsou vnímáni jako málo progresivní, pro konzervativce často málo konzervativní; pokud pocházejí z vyšších vrstev, mohou být vnímáni jako zrádci z vlastních řad, protože jsou občas nuceni uzavírat krátkodobé spolky s nekonzervativními silami.

Tento obraz konkretizuje Alan Sked ve vnímání britské konzervativní politiky 19. století. „Standardní postoj konzervativců však zůstával protikatolický, protiirský a příznivě nakloněný zachování statu quo 18. století.“¹¹ Na příkladu rozkolu v Konzervativní straně v otázce emancipace katolíků v roce 1829 a zrušení obilních zákonů v roce 1846 autor ukazuje pragmatismus některých reprezentantů strany, jež raději volili souhlas s netradičními přístupy v zájmu zachování konzervativního vlivu v mocenských kruzích.

Podle Klause Epsteina je hlavním nepřítelem konzervativců čas. Alan Sked nevidí pro konzervativce v Británii čas jako závažný problém, protože konzervativní vlády byly bezpečně usazeny u moci již desítky let a podnikly rozhodné kroky, aby zablokovaly jaké-

9 Na okraj našeho tématu budiž spíše jako zajímavost uvedeno dělení konzervatismu, jak jej uvádí *Historisches Lexikon der Schweiz* (2002–2014) pro Švýcarsko: protirevoluční (1798–1830), restaurační (1830–1848), klasický (1848–1891), měšťanský (1891–1960) a nacionální (od 60. let 20. století). Tato specificky švýcarská struktura se může jevit jako velmi zvláštní, protože dostatečně nereflektuje děje mimo Švýcarsko: romantismus, vznik moderních národů, roli měšťanstva v 19. století, nacionální socialismus aj.

10 Epstein, Klaus: *Die Ursprünge des Konservatismus in Deutschland*. Frankfurt am Main – Berlin 1973, s. 18.

11 Sked, Alan: *Britský konzervatismus na začátku devatenáctého století* v této publikaci.

koliv politické změny.¹² S oběma muži lze v obecné rovině souhlasit, avšak podíváme-li se na Rakousko mezi josefinismem a na začátku doby předbřeznové, získáme dojem, že čas v tomto případě hraje ve prospěch konzervativců. Na vývoji rakouského státu a společnosti té doby fascinuje rychlost, s jakou se Rakousko dokázalo přetvořit z osvěcenského, reformovaného státu v pověstný policejní stát. Základní otázkou je samozřejmě, jaké faktory ovlivnily tento nesmírně rychlý přerod, pro který bychom obtížně našli analogii.¹³

Role vládců

Panovník hrál v „předehře konzervatismu“ velmi významnou roli. Hledáme-li analogii s Francií, kde revoluční perioda vyvolala silnou protireakci realizovanou v konzervativních vládách restaurovaných Bourbonů, můžeme si v souvislosti s tak rychlým nástupem konzervatismu položit zcela zásadní otázku: proč tomu tak bylo i v Rakousku, kde žádná revoluce neproběhla?

Zcela zásadní roli zde sehrál Josef II., který svými pokrokovými reformami, jež však byly realizovány velmi rychle (v tomto bodu lze panovníka pochopit, jako by si uvědomoval velmi málo času, který mu byl pro realizaci vyměřen), avšak bez taktu a porozumění pro společenské skupiny, jichž se reformy týkaly, vyvolal neadekvátní ideové změny. Josef II. zde do jisté míry „suploval“ revoluci, neboť opoziční reakce, které svými reformami vyvolával, způsobily vybití negativní energie společnosti, a to postupně, nikoliv v jednom časovém úseku jako při revoluci. Odpor k jeho osobě se zvedl nejdříve na straně kléru, když na počátku své samostatné vlády značně omezil moc katolické církve (rušení duchovních řádů, které nebyly společensky činné, podřízení církevní organizace státu, povolení nekatolických vyznání aj.). Je příznačné, že někteří „muži kolem trůnu“ nebyli, jak bylo do vlády Karla VI. běžné, z řad vysoké šlechty, ale nezřídka i měšťanského původu. Jejich jednotícím faktorem byl zájem na rychlém a kvalitním provedení osvěcenských reforem.

Značná část těchto reforem omezovala hospodářskou moc šlechty, která byla samozřejmě základem moci politické. I když nejdůležitější z ekonomických josefínských reforem – reforma berní – nebyla pro panovníkovu smrt realizována v takovém rozsahu, jaký byl původní záměr, zůstaly i po smrti Josefa II. v platnosti základní zásady jeho vlády. Šlechta a klérus – tradiční konzervativní vrstvy – se nalézaly v opozici k vládě téměř celé josefínské období. Příznivce nacházel Josef II. zejména mezi nižšími vrstvami obyvatelstva, což bylo podporováno účelně řízenou propagandou, doplňovanou osobními teatrálními činy panovníka. Postupně však josefínská nařízení začala zasahovat i do běžného života chudých obyvatel.¹⁴ Na konci vlády se proti císaři obrátily i nižší vrstvy obyvatelstva, které doposud jeho reformy vítaly. Jeho smrt byla nevděčně vnímána jako úleva.

12 *Tamtéž.*

13 Vzhledem k rozsahu studie budou pojednány pouze nejdůležitější aspekty vzniku konzervativních ideových proudů v Rakousku.

14 Zřejmě největší nevoli vyvolalo nařízení o pohřbívání v pytích namísto v rakvích, publikované dvorským dekretem z 23. srpna 1784, které muselo být pro obrovský odpor veřejnosti odvoláno již 20. ledna 1785.

Leopold II. převzal vládu ve velmi problematickém stavu. Je pouze dílem jeho silné osobnosti a schopnosti pochopit v daném okamžiku důležité skutečnosti, že říše byla během krátké doby konsolidována. Odstranil největší výstřelky reforem svého bratra a musel ustoupit šlechtě a kléru ohledně jejich nejžádanějších požadavků – berní a generálních seminářů. Leopold II. zavedl moderní metodu získávání informací o aktuálním stavu nálad obyvatelstva, tedy jakýsi průzkum veřejného mínění. U nižších vrstev však výsledky průzkumu sledoval v návaznosti na ceny základních potravin. Je příznačné pro další vývoj, že muži, jimiž se Leopold II. obklopil (i ve fyzickém smyslu slova, bydleli totiž v jeho blízkosti), byli později za vlády jeho syna neakceptovatelní.

Konzervativní rysy u Františka II. (I.) prohloubilo jistě dění v revoluční Francii, především poprava krále a královny, která byla Františkovou tetou. Leopold II. zpočátku revoluci uvítal, protože doufal v omezení despotismu, avšak podcenil dynamiku revoluce. Vzhledem k jeho neočekávané smrti v roce 1792 nelze říci, nakolik by sehrály konzervativní vlivy roli i na jeho vládu. Zákony, jež vyšly za rané vlády Františka II., dávají tušit panický strach z revoluce a snahu panovníka, všemi možnými prostředky zabránit šíření revolučních myšlenek (slovo konstituce údajně nesměl před císařem vyslovit ani jeho osobní lékař). Tato opatření jako zavedení cenzury, rozšíření pravomocí policie, kontrola pohybu osob aj. šly ruku v ruce s posílením konzervativního vlivu na nejvyšší úrovni, tedy posílení moci u tradičních opor konzervatismu: šlechty a kléru.

Po smrti Leopolda II. zaujali důvěrníci z „úřadu“ pro výzkum veřejného mínění a jeho rádci dvě zcela neslučitelná stanoviska k dalšímu politickému vývoji.¹⁵ Jedna skupina se oportunisticky přizpůsobila mladému vládcovi, kterému byl častý styk otce s muži, jejichž názory byly příliš svobodomyšlné a demokratické, již déle trnem v oku. Tato část poradců zahájila politickou restauraci předjosefínského typu a ostře se postavila proti svobodným zednářům, konstituci, měšťanské emancipaci a v podstatě i proti osvícenství (avšak ne v hospodářském a sociálním smyslu). Proti této skupině rádců, jejíž vliv stále rostl, neměli muži z druhé skupiny žádnou perspektivu a přešli proto na stanoviska souhlasící s revolučními změnami ve Francii.

Nejprominentnějším z odvržených „opozitníků“ byl bezpochyby bývalý vychovatel nynějšího císaře Františka, jenž byl ovšem vybrán jeho otcem Leopoldem. Matematik Maria Andreas von Riedel (1748–1837), který v roce 1784 odmítl nabízenou profesuru v Lvově; možná proto, aby mohl nadále zůstat na florentském dvoře velkovévody Pietra Leopolda, kterého následoval již jako císaře roku 1790 do Vídně.¹⁶ Roku 1791 vypracoval návrh reformy ústavy, podle níž se Rakousko mělo stát konstituční monarchií. Pouze několik měsíců po smrti Leopolda II. (1. března 1792) byl 21. října 1792 berlínským policejním prezidentem zachycen v poště zaslané z Vídně „Aufruf an alle Deutschen zu

Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer systematischen Verbindung. Sv. 6, Wien 1786, s. 565–568.

15 Označení okruhu císařových spolupracovníků jako úřad je problematické. Spíše se jednalo o okruh sympatizantů, jejichž názory byly v souladu s císařovými.

16 Andreas Riedel byl roku 1778 povýšen do šlechtického stavu (Edler), 1792 mu císař udělil predikát svobodného pána. *Neue Deutsche Biographie.* Sv. 21, Berlin 2003, s. 566. *Österreichisches Biographisches Lexikon.* Sv. 9, Wien 1985, s. 135–136.

einem antiaristokratischen Gleichheitsbund“ [Výzva všem Němcům k antiaristokratickému svazku rovnosti], jehož autorem, jak se později ukázalo, byl Riedel.¹⁷ Po denunciaci tzv. Jakobínského spiknutí v červenci 1794 byl Riedel odsouzen k šedesáti letům vězení, které si odpykával ve vězni obávaném Kufsteinu, dále Grazu a Mukačevě, roku 1806 byl ze zdravotních důvodů přeložen do minoritského kláštera v Brně,¹⁸ odkud odešel roku 1809 společně s vojskem maršála Davoûta.¹⁹ Svoje členství v kroužku kolem Riedela zaplatil životem nadporučík vídeňského místního velitelství Franz von Hebenstreit, syn direktora Filozofické fakulty Karlo-Ferdinandovy univerzity v Praze, který byl odsouzen k smrti z důvodu „zrady na státu a zemi“. Jeho případ a veřejně provedená poprava oběšením před tzv. Skotskou bránou ve Vídni je přelomová v právních a historických souvislostech.²⁰ Trochu odlišný případ byl Ignaz Joseph Martinovicz (1755–1795), fran-tiškánský kněz a profesor experimentální fyziky na univerzitě ve Lvově, jehož osobnost a činnost v rámci skupiny příznivců francouzské revoluce jsou dodnes odlišně interpretovány. Faktem ovšem zůstává jeho zatčení a poprava stětím 20. května 1795.²¹ Odvržení příliš svobodomyšlných poradců věrných Leopoldu II. doprovázelo značné posílení vlivu konzervativních bývalých učitelů mladého panovníka, především exjezuitů Nikolause Josepha Diebbacha (1732–1798)²² a Sigmunda Antona hraběte Hohenwarta (1730–1820).²³

Vliv tzv. Jakobínského spiknutí (1794), jehož interpretace stále není jednotná, na rakouskou společnost přesáhl pravděpodobně faktické události „spiknutí“ samotného. Konzervativní kruhy použily „nebezpečí revoluce“ k legitimizaci tvrdých postupů proti účastníkům „spiknutí“, zisku významných úřadů a upevnění své vlastní moci. Tiskař Joseph Vincenc Degen, který hrál významnou roli v usvědčení vůdců tzv. Jakobínského

17 Winter, Eduard: *Romantismus, Restauration und Frühliberalismus im österreichischen Vormärz*. Wien 1969, s. 16.

18 Biskupská konsistoř v Brně musela i přes své výhrady Riedela přijmout, i když se brněnský biskup kníže Schrattenbach velmi snažil, aby onen „zločinec“ nebyl umístěn do jeho diecéze. Po dvouletém pobytu v minoritském klášteře se provinciál Emerich Rampel pokusil Riedela zbavit poukazem na nedostatek prostoru, ale neúspěšně. Klášter vnímal odchod Riedela s francouzským vojskem jistě jako osvobození z uložené povinnosti. Diecézní archiv Biskupství brněnského v Rajhradě, Biskupská konsistoř Brno, inv. č. 9201, sign. R 120, karton 2153.

19 Andreas Riedel zemřel jako soukromý učitel v chudých poměrech v Paříži 15. 2. 1837.

20 Trestní zákoník Josefa II. zrušil trest smrti v civilním řízení. Procesy se členy Jakobínského spiknutí přehodnotily osvícenská kritéria trestu smrti. Nezvyklé bylo i to, že se Hebenstreitova poprava konala veřejně.

21 Martinovicz byl před popravou zbaven kněžského svěcení. *Allgemeine Deutsche Biographie*, sv. 16, Berlin 1990, s. 307–308.

22 Švýcar Joseph Diebbach, sloužící ve vojsku sardinského krále, se stal po své konverzi ke katolické víře jezuitským knězem. Působil jako učitel pozdějšího císaře Františka i jeho choti Alžběty Württemberské, již připravoval na konverzi ke katolictví. *Bernhard Bolzano und die Politik: Staat, Nation und Religion als Herausforderung für die Philosophie im Kontext von Spätaufklärung, Frühnationalismus und Restauration*. Ed. H. Rumpler. Wien 2000, s. 108–109.

23 Výrazné posílení vlivu konzervativních rádců mladého císaře Františka je zřejmé také z kariéry Sigmunda A. Hohenwarta: Exjezuita a bývalý panovníkův vychovatel byl krátce po nástupu Františka II. na trůn v roce 1791 vysvěcen na biskupa. Jako biskup terstský a posléze biskup ve St. Pölten se stal rakouským vojenským biskupem (1792–1803), poté byl povýšen na arcibiskupa vídeňského. Přinejmenším pozoruhodné v naší souvislosti bylo jeho vykonání obřadu sňatku arcivévodkyně Marie Louisy s Napoleonem (zastoupeného při obřadu arcivévodou Karlem), ačkoliv byl rozhodným Napoleonovým odpůrcem.

spiknutí, se stal ředitelem dvorské a státní tiskárny. Joseph von Saurau si na procesech se „spiklenci“ vytvořil postavení a image přísného státního úředníka a patriota. Již následujícího roku se stal prezidentem dolnorakouské zemské vlády; svou extrémně úspěšnou kariéru završil v roce 1823 úřadem nejvyššího kancléře a prezidenta Rakouské dvorské kanceláře. Ministr policie Anton von Pergen, zbavený úřadu za Leopolda II., významně upevnil své postavení v právě probíhajícím konfliktu s císařem, jenž chtěl jeho úřadu odebrat určité kompetence.²⁴ Pergenovovo „vítězství“ nad Františkem II. v roce 1802 bylo ovlivněno událostmi kolem potlačení tzv. Jakobínského spiknutí.

Role církve

Není pochyb o tom, že pozice katolické církve s nástupem Františka II. na trůn značně posílila. Již v roce 1803 dostali katoličtí faráři pokyn, aby sestavili seznamy nekatolických věřících ve svém okrsku. Podle dvorského dekretu z 16. srpna 1808 museli faráři dodávat každé čtvrtletí informace o „pohybu“ věřících ve své farnosti. Od roku 1810 byli faráři, kterým se podařilo přivést ke konverzi ke katolické víře evangelíky, ortodoxní věřící či Židy, navrženi na státní vyznamenání. Zejména tento faktor ukazuje na značný vliv konzervativních církevních proudů ve státním mechanismu. Pro církve bylo velmi důležité posílení vlivu ve školství. Již 4. dubna 1804 císař nařídil, jako prostředek boje proti rozmáhajícímu se bezvěrectví, aby byly na univerzitách zřízeny katedry pro náboženství. Profesori těchto kateder měli od následujícího semestru povinnost o nedělích a církevních svátcích konat pro posluchače kázání. Byli proto nazýváni (nejen studenty, ale též v dobové byrokratické a právní terminologii) „*univerzitními katechety*“.²⁵ Podle dekretu z 6. srpna 1808 bylo vyučování náboženství na vyšších školách znovu zcela podřízeno biskupům.

Jednoznačný návrat k předjosefínským poměrům znamenalo opětovně zavedení klášterních žalářů, které tak opět mohly sloužit k potlačení nonkonformních myšlenek ve vlastních řadách (dvorský dekret z 2. dubna 1802). O sedm let později byla ještě více posílena mocenská pozice opatů možností přijímat do klášterních vězení i světské kněze. Nápravy vzdorných duchovních mělo být dosaženo rozjímáním v separátních celách podporovaným každotýdenním třídním půstem (dvorský dekret z 6. listopadu 1809). Katolické kruhy dosáhly též významného omezení v návratu členů řádu do světského způsobu života, který byl za vlády Josefa II. velmi snadný a byl osvícenci velmi podporován. V intenci josefinismu měl totiž světský způsob života podstatně větší přínos pro stát (práce, založení rodiny). Roku 1802 měl být odchod řádových kněží i bratří podstatně ztížen, a to zejména u řádu piaristů, který byl doposud velmi tolerantní.²⁶ V případě od-

24 V naší souvislosti není vhodná analýza širších souvislostí a kompetenčních bojů mezi dvorským policejním úřadem, vrchním policejním ředitelstvím a dolnorakouskou vládou, velmi zkráceně je možné konstatovat, že tento proces velmi dobře dokumentuje vznik nových mocenských struktur.

25 Hodinová dotace náboženství byla šest hodin týdně, do těchto hodin se však nezapočítávala předčítání náboženské tematiky a pravidelná nedělní kázání. *Franz des Zweyten politische Gesetze und Verordnungen für die Oesterreichischen, Böhmischen und Galizischen Erbländer*. Sv. 21, Wien 1807, č. 19, s. 22–23.

26 Dosavadní odchod z piaristického řádu byl velmi jednoduchý, čehož využívali zejména chlapečci z nepřítliš

chodu z řádu mělo být totiž nově požadováno hrazení nákladů na studium v rámci řádu, což bylo pro nemajetné členy v podstatě nemožné.²⁷

Tyto císařem podporované snahy byly v zájmu obnovení vlivu katolické církve, avšak v jiném ohledu se pozice císaře a katolických kruhů rozcházel. František si byl příliš dobře vědom výhod spojení církve a státu, jež nastolil jeho strýc Josef II. a které bylo i jeho otcem Leopoldem II. jednoznačně podporováno.

V Rakousku se formovaly dva směry katolického konzervatismu: římsko-katolický a rakousko-katolický. Posledně jmenovaný byl spjat s osvícenským katolicismem a usiloval o restauraci, avšak nikoliv předjosefínských poměrů. Jeho snaha o zvýšení vlivu katolické církve byla zaměřena spíše na lepší pastorační práci (což bylo ostatně koherentní s josefinismem) a na každodenní praktikování zásad křesťanské morálky. Římsko-katolický konzervativní směr se zcela odklonil od státní církve a spatřoval jedinou autoritu v papeži; církevní hierarchie a uznávání církevních dogmat byly důležitou součástí této konzervativní restaurace. Spojujícím či dokonce tmelícím prvkem mezi oběma katolickými hnutími byl spolek Bund christlicher Freundschaft, založený již zmíněným exjezuitou Dießbachem, i když ve spolku časem získala převahu římská strana.

Ambice římsko-katolické restaurace překračovaly hranice státu, jako např. úsilí o znovuoobnovení jezuitského řádu, který byl prezentován jako ochránce konzervativních hodnot. Ostatně prezentace ochranné funkce římsko-katolické restaurace proti možné budoucí revoluci byla jedním z nejsilnějších argumentů vůči císaři. Vztah císaře ke katolické církvi by se dal charakterizovat jako ambivalentní. Nešlo samozřejmě o víru vládce, o které nikdo nepochyboval, avšak František II. se odmítl vzdát dobytých výhod josefínského státního křesťanství. Proto zůstaly prosby o obnovení jezuitského řádu a zavedení řádu redemptoristů, jež by ve svém důsledku znamenaly omezení vlivu státu, dlouho nevyslyšeny. Povolení řádu redemptoristů v Rakousku v roce 1820 ukazuje posílení vlivu konzervativních kruhů na císaře a jeho rádce.

Vzhledem k omezenému rozsahu studie zůstanou stranou výkladu zajímavé konzervativní faktory jako zvyšující se procento konverzí ke katolictví v první polovině 19. století, mimo jiné též u prominentních osobností jako Friedrich Schlegel, Dorothea Mendelssohn aj. a s tím související vliv Vídně jako centra katolické konzervativní restaurace. Stranou výkladu ponechávám též značný vliv konzervativních katolických osobností jako Clemens Maria Hofbauer, jehož kázání a boj proti josefínskému směru v církvi ovlivnily rakouskou společnost. Vliv ultrakonzervativního papežského nuncia Antonia G. Severoliho je možno hodnotit v hraničních případech i kontraproduktivně pro rakouské konzervativní katolické kruhy, neboť nedostatek taktu, který měl Severoli jako vyslanec Vatikánu prokázat, způsobil averzi státníků, jež v sobě nemohli zapřít josefínskou výchovu. Císař František chápal jeho působení jako zjevný projev překročení kompetencí. Snaha

majetných rodin, kteří získali v rámci řádu vzdělání a pak jej, jestliže se rozhodli pro světský způsob života, opustili, jako např. Jan Evangelista Purkyně, jenž nadto získal vzdělání zcela zdarma na nadační místo tzv. choristy.

27 Dvorský dekret ze 14. dubna 1802 (pro všechny země s výjimkou Terstu). *Franz des Zweyten politische Gesetze und Verordnungen für die Oesterreichischen, Böhmischen und Galizischen Erbländer*. Sv. 17, Wien 1806, č. 32, s. 99–100.

papežské stolice o uzavření konkordátu s německou říší byla odsouzena k zániku nejen pro brzký zánik říše samotné, ale též pro nepřekonatelné rozdíly mezi oběma stranami.

Nekatolické tolerované církve byly na dlouhou dobu upozaděny a mohly pouze vzpomínat na pro ně příznivé časy císařských bratrů Josefa II. a Leopolda II. Avšak ani tak konzervativní vládce jako František nesáhl na práva nekatolíků, zejména právo na kněžský dorost a vzdělání budoucích nekatolických duchovních. Signifikantní ovšem zůstává, že mocenským kruhům bylo dlouhodobě praktikované vzdělávání nekatolických duchovních v zahraničí, protože v Rakousku žádný odpovídající ústav neexistoval, již déle nesnesitelné. Studenti evangelické teologie do té doby požívali výsady udělení cestovního pasu na čtyři roky (běžně se vystavovaly pasy do zahraničí na rok, výjimečně na dva roky).²⁸ Zejména po Karlovarských dekretech v roce 1819, které nastolily sledování liberálních a nacionálních tendencí v ponapoleonském Rakousku a německých státech, se rakouská vláda snažila, aby i jediná výjimka pro studium v zahraničí – totiž studium evangelické teologie –, nemusela být udělována. Dvorská komise pro studijní záležitosti rozhodla v roce 1819 o založení učiliště pro evangelicko-teologická studia, o dva roky později byl ve Vídni zahájen provoz na teologických studiích pro evangelické duchovní. Výsady pro studium evangelické teologie v zahraničí byly zrušeny.

Katolická církev jako jedna ze základních opor konzervativního proudu ve společnosti získávala zpět své mocenské pozice téměř již s nástupem Františka II. na trůn; tomuto vývoji samozřejmě napomohla mezinárodní situace: francouzská revoluce a napoleonské války. Církvi se částečně zdařil návrat k předjosefínským poměrům, což nelze říci o jiných složkách společnosti. Konkordát s katolickou církví, uzavřený na výročí narozenin císaře Františka Josefa I. 18. srpna 1855, byl pouze završením vývoje v oblasti vztahu státu a církve Rakouska v době předbřeznové.

Romantický nacionalismus

Projevy národního hnutí v Rakousku se začaly formovat u neněmeckých národů jako opozice proti germanizačně chápaným nařízením Josefa II. Germanizace v národnostním smyslu byla Josefu II. i jeho spolupracovníkům jako Josef von Sonnenfels naprosto cizí. Císařova argumentace a způsob myšlení jsou zřejmě z úvodu dekretu zavádějícího němčinu jako úřední řeč v uherských zemích (18. května 1784). Zavedení německé úřední řeči má být „*uherskému národu k dobru a ke cti*“, účelem nemá být „*vymýcení mateřského jazyka a jeho odnětí různým národnostem*“, nýbrž získání „*znalosti němčiny a latiny u osobností zabývajících se veřejnou činností*“. Jednotná úřední řeč měla být v císařových očích pouze prostředkem k ovládnutí a spravování mnohonárodnostního státního celku. Císař volil němčinu nikoliv proto, že by byla jazykem převážného počtu obyvatel, ale pro její srozumitelnost ve vzdělaných vrstvách obyvatelstva. Volba slovanského jazyka jako dalšího úředního, jíž se Josef II. vážně zabýval, ztroskotala zejména na faktu, že žádná ze slovanských řečí nebyla srozumitelná i ostatním slovansky mluvícím. Pojetí řeči však do-

28 Pod záminkou, že je výsada studia v zahraničí využívána i studenty jiných oborů, museli být studenti evangelické teologie sledováni, zda jsou dostatečně spolehliví. Dvorské rozhodnutí z 18. července 1799.

stalo v důsledku romantismu charakter národnosti a lidovosti. Řeč se stala významným prvkem, v němž nehrála hlavní roli šlechta. Znalost češtiny u vyšších stavů v Čechách a na Moravě je střídavě interpretována jako projev zemského patriotismu či raného národnostního citění nebo dokonce stavovského odporu s politickým podtextem.

Německý romantický nacionalismus vznikl v německých státech, avšak Rakousko, resp. Vídeň, se na začátku 19. století stalo jeho významným, avšak specifickým centrem. Vídeňské specifikum spočívalo v úzkém propojení s katolickou církví. Evangelík Friedrich Schlegel se stal hlasatelem německého romantického nacionalismu poté, co se setkal s francouzským bojovným imperiálním nacionalismem, když doufal najít lidovou republikánskou humanitu. Konverze Friedricha Schlegela ke katolictví a následný příchod do Vídně koncem roku 1808 měly výrazný vliv na rakouskou německy mluvící společnost. Podnětem jeho cesty do Vídně jako centra německého nacionalismu byla především (politicky nereálná) naděje o obnovu říšsko-německého císařství, tedy formálního státu pod rakouskou (nikoliv pruskou) patronací. Konzervativní rysy německého romantického nacionalismu v Rakousku se posilovaly nejen spojením s katolictvím, ale též válkami proti Francii jako opozice proti francouzskému republikánskému nacionalismu. Vládní kruhy využívaly literární aktivity romantiků ve prospěch svého protifrancouzského boje. Vzhledem k relativní neměnnosti názorů německých národních romantiků a značné proměnlivosti rakouské státní politiky byl aspekt jednostranného využití značně problematický.

Friedrich von Schlegel působil ve službách nejúspěšnějšího vojevůdce z habsbursko-lotrinské rodiny, arcivévody Karla, vedl od roku 1810 s tichou podporou Metternichovou redakci periodika *Der Oesterreichische Beobachter*, od roku 1812 vydával časopis *Deutsches Museum*. Ostře laděný leták proti Napoleonovi „*Španělsko a Tyrolsko nesnesou cizí okovy*“ sepsaný Friedrichem von Schlegelem a Josefem von Hormayrem, dvorním radou „pro německé otázky“ a cenzorem pro historické spisy, byl v intencích rakouské vlády, avšak bojovný německý romantický nacionalismus se po obratu vídeňské politiky a uzavření dočasného svazku s Francií sňatkem Marie Louisy s Napoleonem ukázal být pro vládní kruhy nebezpečný. Po prozrazení chystaného Alpského svazku (Alpenbund) v březnu roku 1813, který připravoval spojení Tyrolska a Vnitřních Rakous pod vládou arcivévody Johanna, byl jeho hlavní strůjce Josef von Hormayr z Metternichova popudu zatčen. Arcivévoda Johann měl zakázán pobyt v milovaném Tyrolsku až do roku 1833. Alpenbund, který neměl žádný politický vliv, byl později glorifikován v národním duchu. Josef von Hormayr byl vězněn v Mukačevu a v brněnském Špilberku, později internován v Brně. Ostrý postup proti Hormayrovi, vysokému úředníku, známému historiku, který se zasloužil o povznesení národního sebevědomí v protinapoleonském duchu, ukazuje intenci vládních kruhů, využívající charismatické osobnosti k naplnění svých cílů.

Po Vídeňském kongresu začíná význam Vídně jako centra německého romantického nacionalismu upadat. Důvodem je rychlá proměna Rakouska v konzervativní stát. Vídeň již není významným magnetem pro osobnosti jako Wilhelm Schlegel a Germaine de Staël, Wilhelm von Humboldt a Jakob Grimm. Romantická německy mluvící literární společnost ve Vídni se do jisté míry stala stejnorodou – konzervativní. Nesouhlasící či nepřipravení literáti jako Josef von Hormayr Rakousko opustili a ti, jež zůstali, se identifikovali

s konzervativním kurzem. Ukázkovým příkladem je přerod Friedricha von Schlegela v konzervativního katolicky orientovaného romantika,²⁹ úspěšná úřednická kariéra Friedricha von Genze, či diplomatická dráha Adama Müllera.

Závěr

Vzhledem k rozsahu studie nemohly být pojednány další důležité faktory, jež ovlivnily vnitřní vývoj státu a společnosti v Rakousku, a také rakouská zahraniční politika. Rychlý nástup konzervativních sil k moci v Rakousku byl doprovázen tvrdým bojem o získání výnosných úřadů a s ním spojeného materiálního postavení. Členové nově se tvořících mocenských kruhů tvořili konglomerát doposud spíše neslučitelných směrů: ultrakonzervativního, konzervativního, tradičního, oportunistického a reformně josefínského. Císař František, ačkoliv je velmi často znázorňován jako biedermeierovský „měšťanský“ panovník, však zastával v otázce principů vlády jednoznačně stavovské konzervativní stanovisko – vládl s pomocí svého kabinetu, sestaveného především z příslušníků šlechty.

Na závěr je nutno dodat, že uvedené faktory působily především ve vývoji společnosti, státního aparátu a ideových proudů. Zcela odlišně probíhal vývoj v hospodářské sféře. Jestliže získáme z politického vývoje dojem, že se v Rakousku první poloviny 19. století „vlastně nic neděje“, je to zcela neadekvátní. Doba předbřeznová se dá přirovnat k procesům na povrchu sopky, kde sice není nic znát, ale v hloubce probíhají děje, jež po explozi zcela principiálně ovlivní další vývoj. V oblasti hospodářství totiž probíhaly zásadní procesy, které připravovaly nejen hospodářskou pozici Rakouska pro další vývoj, nýbrž byly lůňkou ekonomické a finanční moci, jež ovlivnila mocenské kruhy v druhé polovině 19. století, kdy byla stavovská privilegia odsunuta v hierarchii hodnot a nahrazena mnohem silnějšími argumenty – penězi.

29 Služby Friedricha von Schlegela pro konzervativní kruhy a katolickou církev ocenil papež v roce 1815 udělením Nejvyššího řádu Kristova.

Prelude to Conservatism in Austria

This study examines the question of the beginnings of modern conservative thought and politics in the Austrian monarchy at the turn of the 18th and 19th centuries. The author calls this period a “prelude” to conservatism and explains this as a largely natural response to the dynamic reforms during the reign of Joseph II, which virtually replaced revolution in the Austrian setting. After dealing comprehensively with various conceptions of the term “conservatism”, she turns her attention to the vital role of the monarch in the transformation of society and indeed in shaping the subsequent conservative response, which, following the moderate but very brief reign of Leopold II, can be observed in the individuals whose support Emperor Francis II (I) relied upon. She then goes on to consider the role of the church, which, after its previous development had been deflected as a result of the Josephine reforms, managed to successfully re-establish its importance and become an essential conservative element in the monarchy. Finally, the author also remarks on the contribution of Romantic nationalism. The study concludes with the thesis that the aforementioned factors primarily affected the development of society, the state apparatus and ideological currents. However, development was quite different in the economic sphere, where processes were underway that would be particularly important for the later history of the monarchy.

